

Марказий Осиё давлатчилиги тарихида Турк хоконлиги давлати муҳим ўрин эгаллайди. Турк хоконлиги хусусидаги манбалар етарли бўлсада, лекин уларнинг кўпчилиги бир-бирига карама-каршилиги маълумотлар олинди. Биринчи навбатда VII- VIII асрларда тўпланган манбалар анча қимматлидур. Бу епик график ёдгорликлар Ўргун-Энесе руний ёзувлари Хитойнинг “танхонадони тарихи” VII-IX раср тарихий манбаси VI аср охирида яшаган Византиялик тарихчилар Менандир, Протектор, Пиёфан, Византийский, суриячилик тарихи Ионна Эфессийларнинг тарихи асарларидир.

Шунингдек бу тўғридаги маълумотлар араб тарихчилари ат-Табарий, Деноварий (IX-X аср) ўлкамиз фузалоларидан Абу Райхон Беруний, Наршахий (X аср) ва бошқалар асрларида ҳам учрайди. Кейинги вақтда бу масалага янада эътибор қучайди. Археолог олимлар, тарихчилар, адабиётшунослар, антропологлар бу хусусида янги тадқиқотлар олиб бормокдалар. Турклар, туркий қабилалар тарихи масаласи Тошкентда ўтказилган III жаҳон Туркология анжуманида ҳам кенг муҳокама этилди. “Алпомиш”, “Гўрўгли”, “Манас”, “Дада кўрқут” каби умумтуркий халқ дostonлари, Ўрта асрлардаги Махмуд Кошгарий, Ахмад Югнакий, Юсуф Хос Хожиб ва бошқалар асарларида туркий маданият, адабиёт, тарих тўғрисида турли маълумотлар келтирилади.

XI асрда яшаган аллома, Махмуд Кошгарийнинг замондоши Юсуф Хос Хожиб ўзининг “Кутадгу билиг” (Саодатга йўлловчи билим) асарида афсонавий турк саркардаси Алп Эр Тунга тўғрисида шундай деб ёзади: “... у билимдон, заковатли, катта хунар эгаси эди, бу фазилатлари унинг шон-шухратини дунёга таратган. У турк бекларининг сараси, овозаси оламини тутган, хунари талай эди. Унинг тенги топилмасди. Форслар уни Афросиёб деб аташган”.

Тарихда туркларнинг келиб чиқиши хусусида кўплаб афсона, ривоятлар ҳам мавжуддир. Абу Исхок Нишопурий жам қилган (VIII аср) “Киссаи-ал анбиё” асарида туркларнинг келиб чиқиши Нух пайгамбарга бориб такалади.

Хитой ёзма манбаларида Турклар “хун” номи остида эрамининг 92 йилида Олтойнинг этакларига келиб ўрганишганлиги ва жужанлардан рухсат олиб улар учун темир казиб чиқаришни бошлаганлари хақида маълумот берилди. Бу улуг Ашин уруги номи билан

аввал бошда аталиб келган. Хитойлар Ашин кабиласини “Ту-кю”, деб ҳам юритилган. П. Пелъо бу сўзни “Турк-ют” (яъни туркийлар) деб изоҳлаган. “Турк” атамаси кучли, бакуват деган маънони англатади.

Аввал бу улугга берилган турк атамаси кейинчалик уларга якин турган барча кабила-уруғларга ҳам умумий ном сифатида айтилиб кетилган.

Ашин уругидан бўлган Асан (Асян), ва Туу, (460-545) туркий кабилалари иттифокига асос соладилар. Туунинг ўгли Бумин (бу туркча ном, хитойча Тумин) ўзига Теле кабиласини буйсундирилади. Эндиликда анча мустахкамланган бу кабилалар иттифоки ўзлари қарам бўлиб турган жужанлардан халос бўлиш йўлини кидиришади. Бумин 551 йили Марказий Осиёдаги энг кучли бўлган жужанлар хонини мағлуб этади.

Ўша йили Бумин янги давлат –Турк хоконлигига (551-744) асос солади. Или дарёси бўйида ҳукмдор деб эълон қилинганча “Илихон” деган унвонни олади. Турклар ҳукмдори ўзини хокон (туркча-каган) деб юрита бошлайди. Олтойдаги Ўтукан шаҳри янги Турк хоконлигининг пойтахти қилиб белгиланади. Бумин ўз укаси Истамига (Истеми-туркча, Сэдим-хитойча, Синжибу-арабча, Стамби-хаган юнонча) биринчи сарқарда, давлатнинг биринчи амаодор даражасига тўғри келувчи “Ябгу” (баходир) унвонини бериб у билан биргаликда ўз давлатини кегайтириш пайига бошчилик қилиб тез орада Шарқий Туркистондаги нушиби, туркаш, узли кабилаарини ўзига буйсундиради.

Муканхон ҳукмронлиги даври турк хоконлигини энг қудратли паллага олиб қирди. 554 йил Мукан хокон Шарққа юриш қилиб Ўзок Шарқ ўлкаларини ўзига буйсундиради ва Тинч океани қирғоқларига чиқади. У Ўрхун, Тугла, Селенга дарёлари бўйларидаги кабилаларни, Енисей дарёси бўйларидаги қирғизларни, Байкал атрофларидаги уйғурларни ўзига бўйсундиради. Мукан хокон эфталитлар давлатини тугатиш учун 544 йил Эрон шоҳи Хусрав I Анушеронга элчи жўнатади.

588 йил турклар Урал ва Волга бўйларини забт этиб Шимолий Кавказдаги қўчманчи оварлар билан тўқнашади. Турклар эфталитлар ва оварларга қарши қурашишда Византия ва Эрон билан дўстона алоқани мустахкамлашга ҳаракат қила бошлайдилар. Византиядан фойдаланган Эрон эфталитлардан Тохаростон, Чаганиён, Кобул атрофдаги ерларни тортиб олади.

563 йилдан эфталитларга қарши шимолдан турклар Чоч водийсига бостириб қирадилар. Тез орада улар томонидан Самарқанд, Кеш, Нахшаб эгалланади. Эфталитлар Хутталон, Термиз, Балх, Амул, Замм шаҳарларидан ердам олиб Бухоро яқинида катта жангга тайёргарлик қўрдилар. 8 кунли шиддатли жангда эфталитлар турклардан енгилдилар. Турклар тезлик билан ҳаракат қилиб иложи бориша эфталитларнинг ерларини қўпроқ ўз қўлларига олишга ҳаракат қилдилар. Амударёнинг жанубий соҳилигача бўлган ерлар, Эрон, унинг шимолий соҳилларидан Каспийгача бўлган ерлар турклар қўлига ўтади. Бирмунча вақт эфталитларнинг қолган-қутгани Зарафшон воҳасида яшаб туркларга солиқ тўлаб туради. Жанубдаги ярим мустақил эфталитлар ерлоари сосонийлар томонидан бир оз вақтдан кейин буткул бўйсундирилиб олинади. Эфталитлар давлатининг мағлубиятидан сўнг бевосита иттифокчилар ўртасида қелишмовчиликлар пайдо бўла бошлайди.

Хоконликнинг бевосита қарбий қисмини бошқариб турган Истами ва бош хокон Муканхон ҳам савдо йўли ва унинг аҳамиятини яхши тушуниб бу масалани тинчлик билан хал қилишга ҳаракат қила бошлайдилар. Истами Ябгу Сугд ихшидига бу масалани хал этиш вазифасини топширади. Эронга машҳур Сугд савдогарри ва дипломати Мониах бошчилигида элчилар гуруҳи жўнатилган. Хусравшоҳ ўз атрофидаги амалдорларнинг

маслахатига кириб, сугдийлар олиб келган ипакликларни сотиб олиб, сўнг уни элчилар кўз ўнгида йигиб ёкиб ташлайди.

Истами бу воқеадан сўнг катитк ранжиса-да, Хусравшоҳ ҳузурига 2-маротаба ўз элчиларини юборади. Бу элчилар гуруҳи эндиликда факат турклардан иборат бўлиб, унинг натижасидан яқин орадаги сиёсат намоён бўлиши керак эди. Бу сафар турк элчилари захарлаб ўлдирилади. Уларнинг факатгина бир нечасигина хокон ҳузурига етиб келади. Ўз ишларини сосонийлар “Турклар иссиқ об-хавони кўтариша олмадилар” деб беркитишади. Истами Хусрав I Анушервон кўшинларини тор-мол килиб Эроннинг шимолига бостириб киради. Эфталитлар ўз ерларининг Эронга тушиб қолган қисмини яна ўз қўлларига қайтариб олади. Эрон тинчлик сулҳига қелишиб 40000 Византия тилласи тўлаш мажбуриятини олади. Ундан сўнг Эрон билан Византия ўртасида ҳам уруш бошланиб, кетиб, сосонийлар давлати жуда ночор аҳволга тушиб қолди. 576 йили Мукан хокон ва Истами ябгуларнинг вафотидан сўнг Турк хоконлигининг таъсири анча заифлаша бошлайди. Эрон саркардаси Баҳром Чубин Чур-Бага хокон қўмондонлигидаги 30000 кишилик турк қўшинини тор-мол қилади. Чур Бага жангда ҳалок бўлади. Баҳром Чубин Бухоро яқинидаги Пойкенд шахрига бостириб Хокон хазинасини эса Эрон шоҳи Хурмуздга юборади.

Мукан хокон вафотидан (576 йил) сўнг тахтга унинг укаси Арслон Тўба ўтирди. Арслон Тўла буддийликка берилган бўлса-да, мамлакатни мустаҳкамлаш учун Ци салтанати билан шартнома тузади. Бундан ташқари у мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жихатдан ривожлантириш чораларини ҳам кўрди. Аммо, 581 йилда Арслон Тўба вафот этгач Турк хоконлари ўртасида ўзаро қурашлар авж олиб кетди. Бу қурашлар натижасида хоконлик икки қисмга: шарқий ва Ғарбий қисмга бўлиниб кетди. Шарқий хоконлик Хитой ва Мўғулистони бир қисмини ўз ичига олиб уни Арслон Тўбанинг кичик ўғли Ишбара бошқара бошлайди.

Иккинчи хокон ғарбий ерларини-Еттисув, марказий Осиёнинг асосий қисми, Шарқий Туркистон, ҳозирги Қозоғистон тасарруфини олган Истами ябғунинг ўғли Қора Чуриин бошқарар эди. Қора Чуриин Истамининг вафотидан (576 йил) сўнг бу лавозимига ўтирган бўлиб, бошқа хокон ва хонлар ичида энг қобилятқисли ва тадбирқори эди. Кейинги хонлар-Тўамон ва Амрок эди. Улардан ташқари яна кичик 4 та хон бўлган. Бу ҳокимлар ўртасида зимдан адоват кезар, уларнинг қўпи бир-бирига душманд бўлиб, қулай вазият қелишини кутиб турар эдилар. Ўзаро қурашлар натижасида мамлакат ичида ҳам аҳвол кескинлашиб, иқтисодий таназзул бошланиб кетди.

Шу вақтда кескин вазият пайтида туркий шахзода Обрўй бошчилигидаги халқ ҳаракати (585-586 йиллар) бўлиб ўтди. Обрўй ҳаракати тўғрисида узук-юлук маълумотлар сақланиб қолган. Хусусан Абдурҳмон Муҳаммад Нишопурийнинг (XI аср) “Ҳазинат-ал-улум” асаридаги бу масалага бағишланган парча Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асарига киритилган. Унинг ёзишича Обрўйнинг қароргоҳи Пойкандда бўлиб, у бой зодагонлар ва савдогарлар устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Бунга қандай олмаган зодагонлар Туркистон тоғлиғига йўл олишган. Обрўй атрофида эса қашшоқ дехқонлар гуруҳлари йиғила борган.

Ўзаро муқтасил урушлар ҳамада тахт талашишлар мамлакатни парчаланиб кетиши ва маънавий иқтисодий инқироз ҳолатига олиб келди. Қора Чуриин қариб қолган вақтида тахминан 600 йилларга қелиб ўзини хокон деб эълон қилади. Қора Чуриин Бугу хокон (қахрамон хокон) деган номни олган эди. Хоконликдаги оғир вазиятдан фойдаланган Хитой императори ички назорат қелтириб чиқаришга ҳаракат қилади. 582-603

йиллардаги ўзаро урушлардан сўнг 603 йил хоконлик тўла мустакил 2 қисмга: Шарқий ва Ғарбий қисмларга айланди. Ғарбий хоконлик таъсири остида Еттисув, Чуводийси, Волга, Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёлари бўйидаги ерлар, Марказий Осиёнинг кичик ярим мустакил давлатлари унинг таркибида бўлди.

Феодал муносабатлар ривожланаётган Ғарб хоконлигининг ижтимоий таркиби ҳам, сиёсий бошқаруви ҳам анча-мунча мураккаб эди. Ярим асрлик ҳукумдорлик жараёнида туркларнинг бир қисми ўтроклашади, қолганлари ерли чорвадорлар билан аралшиб кетади. Зтрок ҳаётнинг анъанавий –маъмурий удумлари таъсирида бошқарув таркиблари аста-секин ўзгариб, туркларнинг ижтимоий ва сиёсий мавқеи мустаҳкамланиб боради. Турклар сиёсий ҳаётда фаол қатнашиб, Марказий Осиё сиёсатининг ҳамма жабхаларида тенг қатнаша бошладилар. Хокон Шегуй вафотидан кейин (618 йил) ҳокимияти келган Тўн ябғу (Тўн баҳодир) даврида Ғарбий хоконлик яна қучаяди.